

УСВІДОМЛЕННЯ ВИКЛАДАЧІВ У ВАЖЛИВОСТІ ВИРІШЕННЯ ПИТАНЬ ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ СТУДЕНТІВ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Гнатенко Світлана Анатоліївна,
Запорізький юридичний інститут
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
м. Запоріжжя, Україна

Ефективність вирішення питань виховання громадянськості студентів вищих навчальних закладів зумовлена навчально-виховним процесом, його змістом, характером, способами організації, формами і методами впливу на свідомість та поведінку особистості. Саме тому видається доцільним вивчення тих умов, які супроводжують зазначений процес, спрямовують, стимулюють, збагачують та активізують основні його параметри.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Вирішення питань виховання громадянськості студентів у вищих навчальних закладах зумовлений навчально-виховним процесом, його змістом, характером, способами організації, формами і методами впливу на свідомість та поведінку особистості. Саме тому виходячи з такого розуміння ролі та можливостей навчально-виховного процесу вищої школи, у нашому дослідженні ми прагнули проаналізувати сучасну практику виховання громадянськості студентів.

Актуальним на сьогодні лишаються завдання. Усвідомлення важливості вирішення питань виховання громадянськості студентів у вищих навчальних закладах. Адже надаючи навчально-виховному процесу спрямованості на зміцнення та поширення у студентському середовищі громадянських цінностей, вища школа тим самим визначає його місце та роль у житті молоді, посилює увагу до становлення громадянської свідомості, почуттів, позицій, орієнтацій та ідеалів.

Мета статті – розробити анкету, провести письмове та усне опитування викладачів, проаналізувати способи вирішення питань виховання громадянськості студентів у вищих навчальних закладах.

Аналіз публікацій і досліджень, в яких започатковано розв'язання даної проблеми: демократичні цінності у процесі становлення громадянина (І. Тараненко); формування нового українського громадянина (С. Завадська); особистість в освітній системі (В. Кремень); теоретико-технологічні засади особистісно орієнтованого виховання (І. Бех, В. Бутенко, О. Сухомлинська); особливості формування національної самосвідомості та ідеалів студентів (Т. Курята, О. Кущенко); виховання громадянськості на ідеях української державності (Н. Косарева); методологія і організація громадянського виховання у світлі Європейського досвіду (М. Рагозін) та інші.

У зв'язку з цим під час констатувального експерименту були отримані дані, які уможливили відповіді на такі питання як: характер вирішення питань виховання громадянськості студентів у вищих навчальних закладах; використання інформаційних можливостей вищої школи у вихованні громадянськості студентів; організаційне забезпечення процесу виховання громадянськості студентів.

Для отримання необхідних даних нами проведено анкетування 64 викладачів КЗ „Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти”, Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. Питання анкет були складені таким чином, щоб отримати відповідь щодо способу вирішення ними завдань виховання громадянськості студентів.

Анкета

**для викладачів вищих навчальних закладів з питань характеру вирішення
завдань виховання громадянськості студентів**

1. Чи маєте Ви програму виховання громадянськості студентів? (Так, ні, не можу відповісти - необхідне підкреслити).
2. Чи потрібна, з Вашого погляду, програма громадянського виховання студентів вищих навчальних закладів? (Так, ні, не можу відповісти - необхідне підкреслити).
3. У чому виявляються переваги чи недоліки програмно-цільового вирішення питань громадянського виховання студентів. Напишіть _____
4. Якою, з Вашого погляду, має бути мета виховання громадянськості студентів. Напишіть _____
5. Які Ви прагнете вирішувати завдання громадянського виховання студентів? Напишіть _____
6. Чи вдається Вам досягати мети та завдань громадянського виховання студентів? (Так, ні, не можу відповісти - необхідне підкреслити).
7. Ви самостійно визначаєте мету і завдання громадянського виховання студентів? (Так, ні, не можу відповісти - необхідне підкреслити).
8. Чи відвідуєте Ви методичний семінар з питань організації громадянського виховання студентів? (Так, ні, не можу відповісти - необхідне підкреслити).
9. Чи відчуваєте Ви проблеми, які стосуються планування роботи зі студентами з питань громадянського виховання? (Так, ні, не можу відповісти - необхідне підкреслити).
10. Ви самостійно складаєте програму і план виховання громадянськості студентів? (Так, ні, не можу відповісти - необхідне підкреслити).
11. Чи знайомі Ви з методичною літературою з питань планування та організації громадянського виховання студентів? (Так, ні, не можу відповісти - необхідне підкреслити).
12. Чи вивчали Ви педагогічний досвід організації громадянського виховання студентів під час стажування, самоосвіти та ін.? (Так, ні, не можу відповісти - необхідне підкреслити).
13. Здійснювана Вами робота з питань виховання громадянськості студентів є ефективною? (Так, ні, не можу відповісти - необхідне підкреслити).

За підсумками проведеної роботи, нами було проаналізовано відповіді, які засвідчили, що переважна більшість викладачів (57,8% з числа опитаних) не має програмно-історичних матеріалів щодо виховання громадянськості студентів і діє виходячи з власного погляду та розуміння цього питання. При цьому, викладачі посилаються на окремі законодавчі документи та рішення, що стосуються в цілому завдань вищої школи у сфері професійної підготовки висококваліфікованих фахівців та їх всебічного розвитку і виховання 29,6% з числа опитаних не змогли відповісти на це питання. І лише незначна частина викладачів (12,5%) засвідчила, що має програмно-методичні матеріали, на які спирається під час організації громадянського виховання студентської молоді зазначено у таблиці 1.

Таблиця 1.

Результати анкетування викладачів щодо наявності у них програмно-методичних матеріалів, пов'язаних з громадянським вихованням студентів (дані констатувального експерименту)

№	Відповіді викладачів	Кількісні показники	
		абс.	%
1.	Програмно-методичних матеріалів щодо громадянського виховання студентів не мають	37	57,8
2.	Мають програмно-методичні матеріали щодо громадянського виховання студентів	8	12,5
3	Не дали відповідь щодо наявності програмно-методичних матеріалів, пов'язаних з громадянським вихованням студентів	19	29,6

При цьому, варто зазначити, що **65,6%** опитаних нами викладачів не бачать у необхідності використання вказаної програми, мотивуючи це наступним чином: „Програмою варто передбачити актуальні питання громадянських відносин і тому краще реагувати на виклики та проблеми сьогодення, що виникають в умовах сучасної практики” (Наталя С.); „Програма суттєво звужує можливості творчості викладача, вносить певний канон у цю важливу справу” (Віктор Б.); „У програмі важко передбачити ті питання, які можуть цікавити студентів” (Олег В.).

З подібними судженнями та оцінками згодні **43,6%** викладачів, які вважають, що програмно-цільове забезпечення цього процесу має обов’язково бути. Проблема полягає лише у тому, щоб запропонований у вищій школі програмний матеріал був глибоко продуманий і спрямував зусилля викладачів і студентів на ті питання, що звісно є актуальними. У своїх судженнях з цього питання викладачі зазначають: „Програма, громадянського виховання студентів, повинна бути у кожному навчальному закладі” (Олена С.); „Програма, виховання громадянськості студентів, має носити комплексний характер і спрямовувати зусилля на проблеми, які мають місце у студентському середовищі та їх ставленні до громадянських цінностей” (Василь К.).

Мотивуючи переваги програмно-цільового вирішення питань громадянського виховання окремі викладачі (**37,5%**) вказують на те, що вона може забезпечувати цілеспрямований, послідовний характер, дозволяє вирішувати вказані питання поетапно з урахуванням вікових особливостей студентів. Акцентуючи увагу на можливих недоліках упровадження програми громадянського виховання, значна частина викладачів (**65,5%**) із застереженням коментує, що програмний матеріал суттєво обмежує вказаний процес, позбавляє його можливостей активного реагування на виклики сьогодення.

Про характер вирішення питань виховання громадянськості студентів засвідчують відповіді викладачів щодо розуміння ними мети та завдань громадянського виховання. На жаль, значна частина викладачів вищої школи (**85,5%**) розуміє мету громадянського виховання поверхово і пов’язує її переважно із загальними можливостями щодо адаптації студентів до умов сучасного суспільного життя. При цьому, залишається недостатньо зрозумілими ті аспекти, що пов’язані із можливістю студентів самостійно отримати, приймати рішення, брати участь у громадянських процесах.

У зв’язку з цим, серед основних завдань громадянського виховання студентської молоді викладачі називають ті, що пов’язані:

- а) з усвідомленням громадянських прав та обов’язків;
- б) з дотриманням тих норм і правил громадянських відносин, які визначаються суспільством;

- в) із підтримкою тих ініціатив, з якими суспільство звертається до своїх громадян.

І лише незначна частина викладачів (**12,5%**) підкреслила, що основними завданнями виховання громадянськості студентів є:

- а) створення умов для самореалізації громадянського ставлення особистості;
- б) забезпечення студентів досвідом, який би дозволяв їм активно діяти в різних сферах громадянського суспільства;

- в) оволодіння студентами не нормами і правилами новизни, а способами активного і творчого вирішення громадянських проблем.

Отже, під час визначення мети та завдань громадянського виховання студентів серед викладачів вищої школи домінує репродуктивний підхід, пов’язаний переважно з освоєнням нормативної основи та її дотримання у сфері громадянських відносин. Особистісний чинник, пов’язаний із самореалізацією громадянського ставлення студентів, залишається у значної частини викладачів позаувагою. Це не створює необхідні передумови для підготовки активних учасників громадянського життя. У результаті **76,5%** з числа опитаних викладачів констатує, що ним не вдається досягати мети і завдань громадянського виховання студентів, що породжує у молодіжному середовищі пасивне ставлення до громадянських цінностей.

Мету та завдання громадянського виховання студентів **81,2%** викладачів визначають не самостійно, а спираються переважно на рішення, які мають місце у вищому навчальному закладі. І лише **18,8%** з числа опитаних викладачів засвідчило, що намагаються самостійно розібратися у цих питаннях і визначають перспективу своїх виховних дій, спрямованих на виховання громадянської культури студентів. При цьому, вони ураховують програмно-цільові установи, а також власні погляди та переконання щодо шляхів та можливостей впливу на громадянську свідомість студентів.

У своїх судженнях з цього питання зазначають: „Я не прагну у своїй виховній роботі повторювати або дублювати інших. Я прагну враховувати загальні вимоги щодо громадянського виховання на сучасному стані та водночас беру до уваги розуміння тієї ситуації, яка складається у студентській аудиторії” (Віктор С.); „Глибоко переконаний у тому, що у такій справі як громадянське виховання, важливо приймати самостійно і відповідально організаційно-виховні рішення та не переносити репродуктивний досвід інших” (Олесь В.).

Посиленню творчого характеру у справі виховання громадянськості студентів покликані сприяти методичні семінари викладачів. Утім, як засвідчили дані проведеного дослідження, у зазначених університетах ще не створені семінари, присвячені питанням організації громадянського виховання студентів. У більшій частині (**92,2%** з числа опитаних) викладачі обговорюють проблеми громадянської освіти та виховання студентів на методичних семінарах та засіданнях нарад. Але обговорення зазначеної тематики, як було нами виявлено на основі аналізу роботи методичних семінарів та засідань кафедр – здійснюється дуже рідко, нерегулярно і не має системного характеру. Безперечно, існуюча ситуація не сприяє посиленню цілеспрямованості і активності у вирішенні вказаної проблеми і тому виникає гостра потреба щодо внесення суттєвих змін та доповнень у сучасну практику підготовки та підвищення професійно-педагогічної майстерності викладачів вищої школи у тій частині, що стосується організації громадянського виховання студентів.

Підтвердженням необхідності вирішення цього питання є той факт, що **79,7%** опитаних нами викладачів університетів, достатньо відчують проблеми, що стосуються планування роботи зі студентами з питань їх громадянського виховання і лише **20,3%** зазначили, що таких проблем у них не існує.

Можна бачити на основі даних констатувального експерименту, що лише **12,5%** викладачів самостійно складають програму і план виховання громадянськості студентів. Решта викладачів (**87,5%** з числа досліджуваних) такої роботи самостійно не можуть здійснювати і тому діють у переважно ситуативно-чітких, програмно-цільових орієнтирів.

Позитивному вирішенню цього питання не сприяє і той факт, що значна частина викладачів університетів ще не знайома з сучасною методичною літературою з питань планування та організації громадянського виховання студентів. За незначним виключенням (**18,7%** викладачів) засвідчили, що володіють певними знаннями сучасної методики громадянського виховання. Основою цих знань є публікації у періодичних виданнях з проблем вищої освіти, педагогіки та психології та ін.

Під час дослідження, ми не отримали позитивної відповіді на запитання, що стосується вивчення викладачами педагогічного досвіду організації громадянського виховання студентів. Слід зазначити, що **92,2%** опитаних нами викладачів констатували, що під час стажування ці питання не були предметом їх уваги та цілеспрямованого вивчення. Протягом самоосвіти, питанням громадянського виховання молоді викладачі не надавали значення, мотивуючи це тим, що у них є професійно-орієнтовані та дидактичні проблеми, на які вони шукають відповідь.

З погляду **68,7%** викладачів університетів, які брали участь з питань виховання громадянськості студентів не є ефективним і не відповідає сучасним вимогам. Лише **31,3%** викладачів схилені оцінювали свою виховну діяльність, спрямовану на формування

громадянськості студентів як таку, що має позитивні результати, а значить заслуговує на те, щоб бути оціненою як ефективна.

Саме тому в нашому дослідженні важливо було з'ясувати стан використання інформаційних можливостей вищої школи у вихованні громадянськості студентів. Для вирішення цього завдання нами було розроблено анкету.

Анкета
для викладачів вищих навчальних закладів
з питань використання інформаційних можливостей вищої школи
у громадянському вихованні студентів

1. Чи використовуєте Ви інформаційні можливості вищої школи у громадянському вихованні студентів? (Так, ні, не можу відповісти - необхідне підкреслити).

2. У чому, з Вашого погляду, полягають інформаційні можливості впливу на громадянську свідомість студентів? Напишіть _____

3. Про які громадянські цінності Ви прагнете розповідати студентам? Напишіть _____

4. У чому полягають особливості інформаційного впливу на громадянську свідомість студентів в умовах вищої школи? Напишіть _____

5. Інформування студентів з питань громадянськості є ефективним? (Так, ні, не можу відповісти - необхідне підкреслити).

6. Які види інформації Ви використовуєте з метою впливу на громадянську свідомість. Напишіть _____

7. Чи інформуєте Ви студентів з питань громадянських відносин під час навчальних занять? (Так, ні, не можу відповісти - необхідне підкреслити).

8. Під час кураторських годин Ви використовуєте інформацію про громадянські цінності? (Так, ні, не можу відповісти - необхідне підкреслити).

9. Які позанавчальні заходи впливають, з Вашого погляду, найбільше на інформування студентів з питань громадянської культури. Напишіть _____

10. Чи використовують студенти інформаційні можливості самоосвіти з метою громадянської підготовки? (Так, ні, не можу відповісти - необхідне підкреслити).

11. Чи потрібна Вам методична допомога з питань інформування студентів у сфері громадянських відносин? (Так, ні, не можу відповісти - необхідне підкреслити).

12. Які у Вас є пропозиції щодо підвищення ефективності використання інформаційних можливостей вищої школи? Напишіть _____

За підсумками проведеного дослідження, можна констатувати, що переважна більшість викладачів (95,3% з числа опитаних) наголошують на тому, що використовують певним чином інформаційні можливості вищої школи у громадянському вихованні студентів. Водночас, 4,7% викладачів дають на це питання негативну відповідь. Серед висловлювань викладачів з цього питання можемо виділити такі: „Основою вищої школи є знання. Саме через них відкривається можливість впливу на громадянську свідомість студентів” (Ігор К.); „Вища школа сьогодні майже не впливає на громадянські позиції студентів у силу того, що відсутня необхідна інформаційна база” (Валерій К.).

Ефективність інформаційного впливу, залежить від того, наскільки глибоким є усвідомлення сутності інформаційних можливостей громадянського виховання у вищій школі. У процесі констатувального експерименту, нам вдалося з'ясувати це питання (Таблиця 2).

Таблиця 2.

*Результати вивчення ставлення викладачів до можливостей вищої школи
інформаційного впливу на громадянську свідомість студентів
(за даними констатувального експерименту)*

№	Ставлення викладачів до інформаційних можливостей вищої школи	Кількісні показники	
		абс.	%

1.	Інформаційні можливості вищої школи розглядають з позиції передачі студентам певних знань про громадянські цінності	47	73,4
2.	Інформаційні можливості вищої школи пов'язують з підготовкою студентів до творчого та практичного освоєння громадянських цінностей	13	20,3
3	Інформаційні можливості вищої школи усвідомлюють як системне явище, що покликане дати відповідь на актуальні проблеми громадянських відносин	4	6,3

Зазначимо, що певна частина викладачів (**73,4%**) вказані інформаційні можливості впливу на громадянську свідомість, розглядає у позиції передачі студентам певних знань про громадянські цінності. Друга група викладачів (20,3% з числа опитаних) наголошує на тому, що інформаційні можливості впливу на громадянську свідомість студентів слід пов'язувати з їх підготовкою до творчого освоєння запропонованої інформації, розвитком вміння використовувати набуті знання на практиці. Третя група (**6,3%**) викладачів вважають, що інформаційні можливості впливу на громадянську свідомість студентів є важливо усвідомлювати як системне явище, яке спроможне забезпечити відповідь на актуальні проблеми сучасного етапу громадянських відносин у суспільстві.

Саме тому інформаційні можливості впливу інтерпретують як: звичайна передача певного обсягу знань про громадянські цінності; спроможність студентів та їх готовність щодо освоєння запропонованого інформаційного матеріалу; системне явище, що охоплює зовнішні й внутрішні чинники, об'єктивні й суб'єктивні параметри активного освоєння та використання громадянських цінностей. На жаль, серед викладачів вищої школи була виявлена лише незначна частина тих, хто був зорієнтований на осмислення інформаційних можливостей впливу на громадянську свідомість студентів як системне явище.

Переважає кількість викладачів вищої школи, як підтвердили результати проведеного нами опитування, розповідають студентам про громадянські цінності, зокрема, права та обов'язки громадянина, його ставлення до громадянських надбань минулого і сьогодення, особливості громадянських відносин у сучасному суспільстві та ін. Зміст цих інформаційних повідомлень та пояснень пов'язаних з певними цінностями громадянського життя.

Під час констатувального експерименту, ми намагалися отримати відповідь на ряд питань, пов'язаних зі станом організаційного забезпечення процесу виховання громадянськості студентів. З цією метою, нами було розроблено анкету для визначення організаційного забезпечення зазначеного процесу.

**Анкета
для викладачів вищих навчальних закладів
з питань організаційного забезпечення процесу виховання
громадянськості студентів**

1. Яке значення Ви надаєте громадянській активності студентів у процесі їх професійної підготовки? Напишіть _____

2. Чи потребують студенти організаційної допомоги під час їх участі у громадянській діяльності? (Так, ні, не можу відповісти - необхідне підкреслити).

3. У чому полягає, з Вашого погляду, організаційна допомога викладачів у громадянському вихованні студентів? Напишіть _____

4. Які способи громадянської активності студентів Ви прагнете розвивати у системі вищої школи? Напишіть _____

5. Які організаційні форми розвитку громадянської активності студентів Вам відомі? Напишіть _____

6. Яким формам організаційного впливу Ви віддасте перевагу у громадянському вихованості студентів? (Словесні, наочні, практичні - необхідне підкреслити).

7. Чи є ефективною організаційна робота, яку Ви здійснюєте з метою громадянського виховання студентів? (Так, ні, не можу відповісти - необхідне підкреслити).

8. Чи використовуєте Ви організаційні можливості навчальних занять для впливу на громадянську активність студентів? (Так, ні, не можу відповісти - необхідне підкреслити).

9. Чи берете Ви участь у організації позанавчальних заходів з метою громадянського виховання студентів? (Так, ні, не можу відповісти - необхідне підкреслити).

10. Яке значення Ви надаєте клубній роботі з метою стимулювання громадянської активності студентів? Напишіть _____

11. Чи потрібна Вам методична допомога з питань організаційного процесу виховання громадянськості студентів? (Так, ні, не можу відповісти - необхідне підкреслити).

12. Якими є Ваші пропозиції щодо поліпшення організаційного впливу на виховання громадянської свідомості і поведінки студентів? Напишіть _____

Отримані таким чином дані, дозволили нам зазначити, що переважна більшість викладачів (**98,4%**) надають важливого значення громадянській активності студентів. На їх думку, громадянська активність є суттєвою ознакою сучасної високоосвіченої людини, позитивно впливає на професійну діяльність, стимулює особистість до прийняття відповідальних рішень не лише у сфері виробництва, але й відносин між людьми, під час навчання, спілкування, творчості тощо.

Проте, громадянська активність студентів ще заходиться у стані розвитку, зміцнення, набуття цілісного й свідомого матеріалу. Як підтверджують дані анкетування 53,1% викладачів розуміє важливість цього процесу й тому вважає доцільною організаційну допомогу під час участі студентів у громадянській діяльності. Вони зазначають: „Студенти потенційно спроможні виявляти громадянську активність. Але їм бракує ще відповідних вмінь і навичок. Саме тому організаційна допомога у цей період особливо потрібна з боку викладачів” (Олег С.); „У більшості студентів ще немає зазначеного досвіду і тому важливим є своєчасні наради та рекомендації з боку викладачів з питань організації громадянської діяльності” (Лариса С.).

Водночас, 46,9% опитаних нами викладачів, ставляться до надання студентам зазначеної допомоги ще пасивно, мотивуючи свої рішення тим, що студенти вже достатньо дорослі, щоб опікувати їх з таких питань. На їх думку, у студентському віці, людина здатна самостійно визначатися щодо взаємодії з іншими людьми та втілювати у життя намічені плани, програми тощо. При цьому, організаційна допомога, під час участі студентів у громадянській діяльності, може лише завадити виявленню особистісної активності.

Пояснити це можна тим, що сутність цього явища усвідомлюється по-різному. Одні викладачі розуміють організаційну допомогу як пряме втручання у процес вияву громадянської активності студентів, інші – вважають, що організаційний вплив має лише супроводжувати дії студентів, стимулювати і підтримувати їх ініціативу, творчість тощо. Так, близько **64,0%** викладачів мають ще недостатньо визначені погляди на організаційну допомогу і лише **36%** спирається на достатньо виважені позиції щодо сутності та змісту організаційного забезпечення підготовки студентів до громадянської діяльності.

Участь студентської молоді у громадянському житті відбувається по-різному. В умовах практики можна спостерігати, що студенти спираються на окремі способи вияву своєї громадянської активності. У своїй організаційній діяльності, викладачі покликані враховувати існуючі тенденції розвитку громадянської активності студентів. Як засвідчило проведене нами дослідження, **73,4%** викладачів акцентує увагу на розвитку комунікативних способів громадянської активності студент, **18,8%** відмічає роль і значення розвитку пізнавальних способів і лише **7,8%** з числа опитаних наголошують на

важливості розвитку креативних способів вирішення питань громадянського змісту (Таблиця 3).

(Таблиця 3.)

*Результати вивчення ставлення викладачів вищої школи до розвитку окремих способів громадянської активності
(за даними констатувального експерименту)*

№	Ставлення викладачів до розвитку способів громадянської активності	Кількісні показники	
		абс.	%
1.	Акцентують увагу на розвитку способів громадянської активності студентів	47	73,4
2.	Відмічають необхідність розвитку пізнавальних способів громадянської активності студентів	12	18,8
3	Наголошують на важливості розвитку креативних способів громадянської активності студентів	5	7,8

Отже, вивчення характеру вирішення питання виховання громадянськості студентів у вищих навчальних закладах переконує у тому, що в цій справі мають місце серйозні проблеми. Вони пов'язані з тим, що викладачі вищої школи у переважній кількості ще недооцінюють ролі програмно-цільового підходу до розв'язання завдань виховання громадянськості студентів, спрощено визначають мету, завдання вказаного напрямку роботи, недостатньо знайомі з принципами і змістом планування та перспективного моделювання громадянського виховання у студентській аудиторії; недостатньо використовують можливості стажування та самоосвіти з метою підвищення свого професійно-педагогічного рівня. Усе це призводить до того, що ефективність громадянського виховання, що здійснюється викладачами університетів, залишається недостатньо результативною і тому вимагає суттєвого поліпшення.

Література

1. *Бутенко В.* Теоретично-методологічні основи формування духовної культури особистості на сучасному етапі розвитку суспільства // Педагогічні науки: Зб. наук. пр. – Вип. 40. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2005. – С. 14 - 19.
2. *Ігнатенко П., Косарева Н., Поплужний В.* Громадянське виховання учнів в умовах українського державотворення // Рідна школа. - 1996. - № 3. - С. 31 - 50.
3. *Крицька Л.* Громадянськість як інтегральна ціннісна орієнтація особистості // Цінності освіти і виховання: Науково-метод. зб. – К., 1997. – С. 68 – 73.
4. *Сухомлинська О.* Проблеми теорії виховання дітей і молоді в Україні // Педагогіка і психологія. - 1997. - № 4. - С. 109 – 125.
5. *Чорна К.* Основні проблеми та напрями виховання молодого громадянина незалежної України // Нові технології виховання. - К., 1995. - С. 28 - 32.